

УДК 316.4+78.01+13.02

Бойко Зінаїда Василівна,
аспірант Національної академії
керівних кадрів культури і мистецтв

ФІЛОСОФСЬКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ КОНЦЕПТУ «СЕРЦЕ»

У статті аналізується одне з фундаментальних понять культурології – поняття «серце», що має символічне значення в багатьох культурах світу, представляючи в кожній з них внутрішній центр душевного і духовного життя народів. Особливо цінним, на наш погляд, є вирішення проблеми кордоцентричності українськими митцями слова, театру, кіно, образотворчого мистецтва та ін. за допомогою такої особливої української філософської системи, як «філософія серця».

Ключові слова: концепт «серце», анамнезіс, екзистенціалізм, антеїзм, образ, символ, кордоцентричність, «філософія серця», українська ментальність, культурно значущі концепти.

Бойко Зінаїда Васильевна, аспірант Национальной академии руководящих кадров культуры и искусств

Философско-культурологический аспект концепта «сердце»

В статье анализируется одно из основополагающих понятий культурологии – понятие «сердца», имеющее символическое значение во многих культурах мира и представляющее в каждом из них внутренний центр умственной и духовной жизни людей. Особенно ценным, на наш взгляд, является решение проблемы кордоцентричности украинскими художниками слова, театра, кино, изобразительного искусства, и т.д. с помощью особенной украинской философской системы – «философии сердца».

Ключевые слова: концепт «серце», анамнезіс, екзистенціалізм, антеїзм, образ, символ, кордоцентричність, «філософія серця», українська ментальність, культурно значимі концепти.

Boiko Zinaida, Postgraduate Student of the National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts

The concept «heart»: its philosophic and culturology aspect

The basic notion of science of culture – the «heart» – which has symbolic meaning in many world cultures and represents in each the inner centre of mental and spiritual life of human-being is studied in the research. We believe that the most important is the decision of the cordocentrism problem by Ukrainian artists with the use of special Ukrainian philosophic system – «the philosophy of heart».

Key words: concept of «heart», anamnesis, existentialism, anteism, image, symbol, cordial centrim, «philosophy of the heart», Ukrainian mentality, culturally meaningful concept.

Загальний стан культурологічних досліджень зумовив необхідність пошуку і теоретичного обґрунтування загальнокультурних феноменів, культурно значущих концептів, «ключових слів» мистецької освіти – унікального образно-чуттєвого бачення концептуальної картини світу українським народом, серед яких провідне місце посідає концепт «серце».

Описовий характер досліджень кордоцентричної проблематики в сучасній культурології, зокрема в мистецтві (в ширшому розумінні слова), зумовлює необхідність висвітлення аспектів, що потребують додаткового аналізу, зумовленого насамперед нестачею інформації, по-перше, про те, як саме реалізується значення серця в культурному процесі, а по-друге, специфікою даних про пізнавальні здібності серця, що визначають критерії і принципи кордологічного пізнання (філософсько-культурологічний аспект).

Дослідження української ментальності беруть свій початок ще з XIX ст. в роботах М. Костомарова, І. Нечуя-Левицького і продовжуються у XX ст. О. Кульчицьким, В. Русанівським, М. Холодним, Б. Цимбалістим, особливо Д. Чижевським. Однією із заслуг Д. Чижевського як «історика духу» (так він називав себе) є культурологічний підхід до історико-філософського процесу в Україні. Грунтуючись на такому підході, він увів до українознавчих філософських студій Т. Шевченка, М. Гоголя, П. Куліша, М. Костомарова, твори яких кардинально вплинули на розвиток філософського мислення в Україні поряд із такими філософами, як П. Лодій, П. Юркевич, С. Гогоцький та ін. Розглядаючи питання про критерії, що визначають предмет і зміст української філософії, Д. Чижевський звертається до характеристики національного типу, яку можна скласти, досліджуючи зокрема доробок видатних діячів української культури. Аналіз творчої спадщини Г. Сковороди, М. Гоголя, П. Куліша, П. Юркевича як типових представників національної філософської традиції приводить Д. Чижевського до формулювання поняття «філософія серця», що «характеристична для української думки» [11].

© Бойко З. В., 2015

Статтю Бойко З.В., опубліковану в Міжнародному віснику, випуск II (3) 2014, уважати недійсною через технічну помилку.

Розглядаючи чинники, пов'язані з виникненням «філософії серця» на українському ґрунті, Д.Чижевський спирається на *емоційність* (передусім не побутову, а творчу), яка притаманна українській вдачі й «виявляється у високій оцінці почуттєвого життя»; вона характеризується такими особливостями, як *своєрідне бачення природи* (образ степу – образ величності, буяння природи); *гумор*, в якому відбивається українській «артистизм» (гоголівський чорт – суто український зі свинячим рилом); *естетизм* народного життя та обрядовості. На цьому тлі почуття й емоції трактуються навіть як шлях пізнання, а серце як *центр* «мікрокосмосу» (людини), бо в «сердечній глибині» криється усе, що є в цілому світі.

Порушивши проблему «кордоцентризму» в українській культурі, Д.Чижевський став не тільки фундатором самого поняття «філософія серця», а й засновником «світської» традиції на протигагу релігійній. Кордоцентризм як одну з ознак української ментальності досліджують у своїх працях С. Ярмусь, Є. Калужний, В. Цимбалістий, О. Кульчицький, І. Мірчук та ін. У науковій літературі навіть домінує погляд, що у «філософії серця» сконцентровано всю специфіку українського світобачення, а також основні риси національного світогляду та психології. Проте, на думку І.В. Валявко, жодне вчення не може представляти всю багатоманітність національного самовияву, оскільки етнопсихіка зазнає різних впливів, а в одній національній культурі одночасно співіснують різні філософські ідеї, течії, думки (іноді зовсім протилежні) [2]. Згадаймо хоча би дискусії навколо кордоцентричної традиції в українській філософській думці: деякі дослідники її категорично заперечують, інші – простежують це явище в інших народів [8]. Наприклад, Т.Закидальський заперечує кордоцентричність української філософії, аргументуючи це тим, що: 1) тема «серця» обмежена кількома українськими мислителями; 2) ця тема не є в них головною; 3) ці філософи не складають певної філософської традиції [5]. Як справедливо зауважує І.В. Валявко, «глибинні архетипи, які пов'язані зі своєю внутрішньою (творчою) емоційністю і тому глибоким сприйняттям релігії (сприйняттям душею не релігійних форм, а сутності Слова Божого), що становить підґрунтя українського духовного життя, проте такий погляд на “серце” не є надбанням лише української культури» [2]. У філософському сенсі предтечею кордоцентризму вважається саме платонівський світ ідей, уявлення про «спалахування душі», про «іскру душевну».

В античності слово «kardia» означало не тільки серце, але й душу, погляд, думку, настрій, благородство, розум, переконання тощо, тобто слово було багатозначним. Цей широкий спектр значень, кожне з яких заслуговує на самостійний філософський статус, дозволяє стверджувати, що при зародженні європейського мислення (в Греції – це Хризип, Филон, Прокл і, особливо, Платон) мало місце формування такої неоднозначної категорії людської сутності, як «серце». Відомий російський філософ Б.П.Вишеславцев пише, що Одиссей розмірковував і приймав рішення у «милому серці». В «Гляді» нерозумна людина називається людиною з «нерозумним серцем» [3]. Рационалістичний підхід, культивованій протягом століть на висновку, що отримання знань неможливе без участі розуму, переглянуто відповідно до платонівської концепції про безсмертність душі, що стала основою християнської традиції, для якої не розум, а серце є органом спілкування людини з Богом. Звернення до пізнавальної здатності серця в творах перших філософів людства та їхніх поглядів на природу пізнання розкриває самотність концепції анамнезіса (пригадування) Платона. У діалозі «Федон» Платон стверджував, що «знання є нічим іншим, як пригадуванням: те, що ми тепер пригадуємо, ми повинні були знати в минулому. Але це було би неможливо, якщо б наша душа не існувала вже в якомусь іншому місці, перш ніж народитися в нашому людському образі» [7]. Однак для реалізації пригадування потрібний деякий стимул звернення до наявних знань. Тому в іншому діалозі «Теетет» Платон дивується стимулом філософського мислення. На його думку, той, хто позбавлений такої здатності, не має покликання до філософського мислення. Сучасною мовою анамнезіс Платона означає, що про серце можна говорити як про носія і джерело знань; про подив, інтерес і потяг, що супроводжується напругою чи болем; як про стимул звернення до серця.

З прийняттям християнства багато уваги приділяється образу серця у Святому Письмі. В ньому говориться про «таємну людину серця» [3, 4]. У текстах Старого Завіту символ серця згадується 851 раз. У подальшому цей символ вживають такі духовні отці, як Климент, Орigen, Григорій Назіанський, Григорій Нисський, Августин, П. Флоренський та інші. Так, о. П. Флоренський – відомий російський філософ – в XXI розділі своєї праці «Стовп і утвердження істини» (1914) під одноіменною назвою твору П. Юркевича «Серце і його значення в духовному житті людини...» виокремлює чотири найважливіші постулати серця, підкріплюючи їх біблійними прикладами. Подаємо цитати мовою оригіналу: 1) «сердце есть средоточие душевной и духовной жизни человека...; оно есть седалище воли и ее хотений, которые обозначаются выражениями: «благоволение сердца» (Рим. 10:2), “изволение сердца” (2Кор. 9:7, Деян. 11:23). «Когда мы делаем что-нибудь охотно, то наш поступок происходит от сердца» (Рим. 6:17)...; 2) «сердце есть седалище всех познавательных действий души, размышление есть «предложение сердца» (Притч. 16:11). Уразуметь «сердцем» значит понять (Втор. 8:5); познать «всем сердцем» – «понять всецело» (Иис. Нав. 23:14); 3) «сердце есть средоточие многообразных душевных чувствований, волнений и страстей. Сердцу усвояются все степени радости [курс. наш – З.В.], от *благодущия* (Ис. 65:14) до *восторга и ликования* пред лицом Бога (Ис. 83:3, Деян. 2:46) – все степени *скорбей*, от *печального настроения* – когда «припадшая страсть в телеси сердце оскорбляет и когда печаль мужу вредит сердце» (Притч. 25:20,21), – до *сокрушающего горя*, когда человек «вопиет в болезни сердца своего» (Ис.65:14) и когда он чувствует, что «возмается сердце его и отторжеся от места своего» (Иов. 37:1); все степени *вражды*, от *ревнования* и «горькой зависти» (Притч. 23:17, Ион. 3:14) до

ярости, в которой человек скрежещет зубами своими (Деян. 7:54) и от которой сердце его разгорается местию (Втор. 19:6)»; 4) «сердце есть средоточие нравственной жизни человека. В сердце соединяются все нравственные состояния человека, от высочайшей таинственной любви к Богу... до того высокомерия, которое, обожая себя, полагает «сердце свое яко сердце Божие» (Иез. 28:2) и говорит «азм есмь Бог» (Иез.28:2). По различию нравственных недугов сердце омрачается, одевается жестким, деляческим, звериным. Сердце есть исходное место доброго и злого в словах, мыслях и поступках человека, есть доброе или злое сокровище человека...» [10].

Наука про серце проходить під різними назвами через усю схоластику і стає одним із головних пунктів у творчості німецьких містиків: Екгарта, Тавлера, Сузо, Вайгеля, Арндта, Беме. Образ серця відображається у віршах Сілезія, Етінгера та Гана. Роздуми про роль серця є також у Паскаля, який, поділяючи функції розуму та серця, виводить особливу «логіку серця». Філософи-романтики Й.Гаманн, Ф.Якобі, Й.Гердер наголошували на почутті серця як на ключі до пізнання Бога і глибшої природи людини. Головним представником цієї течії у ХІХ ст. був Фрідріх Шлейєрмахер, у філософії якого почуття та емоції відіграють важливу роль. Розвиток цієї проблеми знаходимо і у С. К'еркегора, який стверджував, що релігійна та етична правда прозирається й сприймається людиною індивідуально, суб'єктивно і тільки в самій глибині людського серця. Подальшою розробкою концепту «серця» у ХХ ст. займалися Макс Шелер (у своїй теорії «емоційного інтуїтивізму»), Б.П.Вишеславцев, І.О.Ільїн, С.Л.Франк, а також вчитель Д.Чижевського – В.В.Зеньківський [6].

У різних культурах серце як емоційний та релігійний центр має різні назви: в буддизмі він зветься «сітта», у китайців – «сінь», у японців – «кокоро», у арабів – «аль-кулуб» [8]. У східній філософії поняття «серце» часто синтезує в собі волю, розум та чуття. Важливе місце образ серця займав і у віруваннях давніх єгиптян, персів, китайців, монголів та інших народів. Отже, кожна культура разом із загальними ознаками відбиває і власне сприйняття цього образу. Так, незважаючи на тотожні риси щодо образу серця між індійською та християнською містикою (наприклад, глибина серця – центр зіткнення із Божеством, Богом), між ними є і відмінності. «Серце» в Індії позначає лише «внутрішній» світ: приховану центральність та серцевинність атмана – чистої божественної частини людини (духовного серця людини (центру душі) по відношенню до всього, але воно не має тієї емоційності, еротичного та естетичного забарвлення, яке присутнє у «християнському серці» [4]. Важливо також простежити розвиток проблеми кордоцентризму як однієї з ознак української і ширше – слов'янської ментальності. Концепт «серце» знаходить відображення в назвах цілої низки творів наукової, педагогічної, художньої творчості: «Серце віддаю дітям» (В.О.Сухомлинський, 1969), «Пространство сердца как основа сверхсознания» (А.И.Гончаренко, 1997), «Кордоцентризм як методологічний принцип цілісного розуміння людини та її місця в суспільстві» (Н.Л.Більчук, 2001), «Культура сердца в этике будущего» (Г.Я.Стрельцова, 2001), «Значение сердца», «Сердце Азии» (Н.К.Рерих, 1929), «Идея любящего сердца» (В.И.Гидиринский, 2003), «Физика языка сердца: Приложение к курсу физики средней школы для духовно-нравственного воспитания» (И.Стульпинене, 2006), «Кордоцентризм отечественной философии» (А.Б.Мусакулова, 2006), «Биология языком сердца» (В.Ф.Бак, 1997) та ін.

Вважається, що термінологічне словосполучення «філософія серця» вперше вжив російський філософ Б.П.Вишеславцев у творі «Серце в християнській індійській містиці» (1929). На його думку, «сердце есть тоже орган постижения, оно постигает многое, что недоступно интеллекту, постигает «святость», красоту, ценность» [4]. Говорячи про філософську спадковість, Б.Вишеславцев констатує, що в Росії питання про значення біблійного терміну «серце» поставлено Г.Сковородою в середині ХVІІІ ст., таким чином визнаючи його російським філософом. У ХІХ ст. його розробляв П.Юркевич у відомій роботі «Серце и його значення в духовному житті людини, за вченням слова Божого» (1860), а на початку ХХ ст. П.Флоренський у праці «Столп і утвердження істини» (1914). Однак Б.Вишеславцев підкреслює, що як самостійне філософське вчення «філософія серця» в Росії не розроблялось, віддаючи тим самим перевагу українським мислителям. Продовжуючи тему спадковості у світовому масштабі, Н.Рерих на початку статті «Corason» (ісп. «corazon» – серце) наводить написання цього слова такими мовами світу, як японська, китайська, арабська, тибетська, грецька, іспанська та ін., стверджуючи, що «всеми начертаннями народы хранят память, и кричат, и шепчут друг другу драгоценное слово..., которое означает сердце, хранилище Света» [8, 239].

Теософ українського походження О. Блаватська підкреслює, що «сердце – это царь и наиболее важный орган в теле человека...; средоточие духовного сознания, так же как мозг есть средоточие рассудочного сознания... Из сердца происходят угрызания, укоры совести» [1, 557]. Завдяки працям Г.Сковороди, С.Соловйова, особливо П.Юркевича, а також філософів-емігрантів М.Бердяєва, Б.Вишеславцева, І.Ільїна, концепт «серце» став визначальним для слов'янської рефлексії. Першим, хто переніс вчення анамнезису (пригадування) Платона на український ґрунт, був Г. Сковорода, який завжди привертав до себе увагу оригінальним складом думок і способом життя. Визначаючи предмет філософії, вчений вважає, що вона – само життя. Мета людського життя – це «внутрішній світ», «радість серця», «міцність душі», «веселість серця». Саме вони є завершенням усього добра та найвищим благом, тобто головною якістю людини є не стільки «теоретичні», пізнавальні здібності, скільки емоційно-вольове ество її духу, серце, з якого виростає і думка, і прагнення, і почування. Як і Сократ, Сковорода дотримується тверджень: «пізнай себе», «поглянь у себе». Причина людських страждань – у «неправдивому розумінні» сутності речей. Зовнішній світ – «швидкоплинна річка», тому гонитва за його благами – безглузда. Для людини є два способи життя: «світський» – згубний та «божий» – спасенний, праведний. Останній є умовою знаходження «правильного» погляду, подолання гріха,

зречення злої волі. Це – не шлях розуму та розуміння, а шлях віри і любові до Бога. Кожна людина прагне до самопізнання, бо найкоротший шлях до Бога – через власне «серце», через відкриття в ньому «образу Божого». Здобуваючи собі «нове серце», людина сама стає «сином Божим», «обожнюється», «перетворюється». Отже, справжній центр ваги філософії Г. Сковороди як «мистецтва життя» – у відкритті в собі «сина Божого» «внутрішньої» «духовної» людини, що є основою «миру душевного» та істинного «блаженного життя». Головна мета вчення Сковороди полягає у проповіді набуття людиною містичного стану «обоження» через внутрішнє «перетворення» її «серця». В цьому процесі людині допомагає розкриття символів Святого Письма. Реальність філософ розуміє не як моністичне (ідеальне чи матеріальне) буття, а як гармонійну взаємодію трьох світів: макрокосмосу, мікрокосмосу, символічного світу, або Біблії. Божественне життя «пронизує» кожен із трьох світів, воно становить собою їх творчу основу, справжню «натуру». Однією з головних ідей Г. Сковороди є твердження про «нерозривність» і водночас «незлитність» природи та людини, еством якої є Бог. Його сентенції: «Люди в житті своїм працюють, метушаться, утаюються, а нащо – багато хто й сам не пам'ятає. Коли помислити, то з усіх людських затій, скільки їх там тисяч не буває, є один кінець – радість серця». «А здорове коріння – це і є міцна душа і мирне серце. Здоровий корінь розсилає по всіх гілках вологу та оживляє їх, а серце мирне, життєвою вологою наповнене, кладе сліди свої за зовнішностями». «Внутрішня» людина – це божественне в людині. Ідеальна форма людського ества, яку можна знайти в «тайниках» свого серця, є образ Божий, який існує вічно» [9].

Викладаючи принципи «мистецтва життя», Г.Сковорода вказує, що всі неприємності бувають від заздрощів, заздрість – від ремствування, а те – від невдячної долі, що вдень і вночі гризе дух. Людина, ґрунтуючись на «мистецтві життя», переборює вульгарну прив'язаність до предметного світу і вдосконалюється. «Мистецтвом життя» він дав відчуті різноманітність і багатство буття, розкривши в своїй філософії вічну загальнолюдську основу власного буття. Серце є не просто дух, безодня думок, а й людина (істинна людина). Тобто йдеться про інтерпретацію людини не як «мисленої» істоти (гносеологічного суб'єкта), а як специфічного роду духовно-сердечного буття, екзистенції (онтологічного суб'єкта в дусі засновника екзистенційної філософії С. К'єркегора). Це – типowo барокова (у її екзистенційно-кордоцентричній основі) позиція, яка виразно проявляється і у визначенні філософії Сковородою: «Філософія, або любов до мудрості, спрямовує все коло справ своїх на той кінець, щоб дати життя нашому духові, благородство серцю, світлість думкам, як голові всього. Коли дух людини веселий, думки спокійні, серце мирне, то все світле, блаженне, веселе. Оце є філософія» [9]. Отже, у філософії Г.Сковороди можна виділити домінуючі лінії української світоглядної ментальності: антеїзм («спорідненість» («сродність») людині всього світу), екзистенціальність (орієнтованість на неповторність людського існування, плюралістичність і водночас діалогічна гармонійність реальності), кордоцентризм («серце – всьому голова»). Категорія серця, якому Г.Сковорода приписував можливість мислити і діяти, бути головним засобом, акцентує значення емоційного чинника у розвитку особистості, а відтак – необхідність його врахування в організації освітнього процесу. Принципи вчення Г.Сковороди розвинуті у «філософії серця» П. Юркевича, який стверджував, що еволюція людства складена «з рухів серця» – імпульсів усвідомлення краси буття. Тому фундаментальний принцип моралі: «сердце предварає разум в познании добра и зла», краси і потворності – як і взагалі в пізнанні істини, наша совість власне звертається до серця, а не до «безучастно соображающего ума», оскільки «сердце находится под непрестанными влияниями и впечатлениями высшего мира и высшего порядка вещей» [12, 95]. Перед початком розгляду «філософії серця» П. Юркевича як засновника цієї культурної традиції, на наш погляд, потрібно встановити зв'язок з етимологією слова «серце». Термін серце включає широкий спектр значень: від образу, що має емоційне забарвлення (наприклад, серцевий – належить до серця, добрий, чутливий; сердечно – щиро, від душі; сердега – той, кого жаліють, кому співчують; серцевина – середина стовбура, сердити – гнівити, сердитися – почувати гнів, безсердечний – нечутливий, жорстокий; добросердність – добрий, вболіваючий (сердобольний); милосердя, милосердний; жарт, серцеїд; серцевідець – (знавець людського серця); «серце – це символ осереддя почуттів та переживань» – до символу, що репрезентує внутрішній центр духовного життя людини – «... дух, душа; осереддя життєвих сил людини; сукупність відчуттів, думок та почуттів; помисел, думка». Отже, термін «серце» має широке значення, оскільки в ньому закована національна культурна пізнавальна традиція, і для нас має важливе значення його тлумачення як образу або символу, що несе духовне навантаження. Філософію П.Юркевича визначають як конкретний ідеалізм через «філософію серця». Людина є центральною темою його філософії, а серце в його вченні – охоронець і рушій фізичних сил людини, центр її душевного і духовного життя, багатогранних почувань, зворушень, пристрастей, центр її морального життя. Подаємо деякі висловлювання філософа щодо символу «серце».

«Серце людини любить добро і вабить до нього, як око любить споглядати прекрасне видовище і залюбки спинається на ньому».

«Наше серце має в собі всю безпосередність буття, первісно поставленого Богом. Тому можемо сказати, основа релігійної свідомості людського роду лежить у серці людини».

«Слово Боже відчиняє нам, показує метафізичний початок любові серця до добра, коли вчить, що людина створена за образом Божим» [12].

Розум виявляє загальне в діяльності людей, серце ж – основа неповторності й унікальності людської особистості. В серці творяться ті явища й події історії, які принципово неможливо вивести із загальних законів. «У серці людини лежить джерело тих явищ, які закарбовані особливостями, що не випливають із жодного

загального поняття чи закону» [12]. П. Юркевич, спираючись на обґрунтовану ним «філософію серця», обстоює «гармонійне співвідношення між знанням і вірою», що враховує самостійне значення обох компонентів відношення й прагне до їх творчої взаємодії. У цьому він вбачає запоруку подальшого прогресу філософського знання. Ця теорія неабияк вплинула на погляди С. Соловйова, С. Трубецького, С. Булгакова, М. Бердяєва та ін. Основні положення «філософії серця» полягають у тому, що серце – це скарбник і носій усіх телесних сил людини, центр душевного і духовного життя людини, центр усіх пізнавальних дій душі, центр морального життя людини, скрижаль, на якій викарбований природний моральний закон. Концептуальне значення в теорії П.Юркевича мають думки про те, що духовне життя народжується раніше, ніж світло розуму, а знання утворюються внаслідок діяльності душі. Таке тлумачення проблем людського пізнання допомагає зрозуміти духовне життя як вираження неповторності особистості, що є важливим орієнтиром у розвитку сучасної мистецтвознавчої думки. Як стверджував П.Юркевич, еволюція людства складена «з рухів серця» – імпульсів усвідомлення краси буття. Серце в цьому процесі відіграє роль провідника й орієнтує людину на вирішення вічного питання про добро і зло. Отже, концепт «серце» має символічне значення в багатьох культурах світу, представляючи в кожній з них внутрішній центр душевного і духовного життя народів. Це підтверджують твори не лише філософсько-релігійного, а й художнього характеру. Особливо цінним, на наш погляд, є вирішення проблеми кордоцентричності на прикладах українських митців слова, театру, кіно, образотворчого мистецтва тощо, які є вираженням української ментальності, національного способу мислення.

Література

1. Блаватская Е.П. Тайная Доктрина / Е.П. Блаватская. – М.: КМП «Сиринь», 1993. – Т. 1–3.
2. Валякко І.В. Дмитро Чижевський як дослідник української філософської думки. – Дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук, спец. 09.00.05, 1997.
3. Вышеславцев Б.П. Значение сердца в религии / Б.П. Вышеславцев // Путь. – Париж, 1925. – № 1. – С. 79-98.
4. Вышеславцев Б.П. Сердце в христианской и индийской мистике / Б.П. Вышеславцев // Вопросы философии. – 1990. – № 4.
5. Закидальський Т. Поняття серця в українській філософській думці / Т. Закидальський // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 8. – С.127-138.
6. Зеньковский В.В. Об иерархическом строе души / В.В. Зеньковский // Научн. тр. Рус нар. ун-та в Праге. – Прага, 1929. – Т.2.
7. Платон. Собрание сочинений: в 4-х томах / Платон. – М.: Мысль, 1993. – Т. 2. – 625 с.
8. Рерих Н.К. О вечном... Книга о воспитании / Н.К. Рерих. – М.: Политиздат, 1991. – 462 с.
9. Сковорода Г. Розмова п'яти подорожніх про істинне щастя в житті / Г. Сковорода // Твори: у 2-х т. – К., 1994. – Т. 1. – С. 351.
10. Флоренский П.А. Столп утверждения истины / П.А. Флоренский. – М.: Правда, 1990. – 496 с.
11. Чижевский Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д.Чижевський. – К.: Орій, 1992. – 230 с.
12. Юркевич П.Д. Вибране / П.Д. Юркевич. – К.: Абрис, 1993. – 396 с.

References

1. Blavatska E. Tajnaâ Doctrine /E. Blavatska. – Т. 1-3. – М.: CMSS «Sirin», 1993.
2. Valâvko I. Chizhevsky as a researcher of philosophical thought. Is Dis. for the sciences. the degree of PhD. doctor. Science specials. 09.00.05, 1997.
3. Vyšeslavcev B. Value data hearts in religii //Path No. 1, Paris, 1925.– с. 79-98.
4. Vyšeslavcev B. Heart in hristianskoj s indijskoj mistike //Voprosy filosofii, 1990, no.
5. Zakidal's'ky T. Notion of the heart in the philosophical thought of //The philosophical and sociological thought. – 1991. – № 8. – Pp. 127-138.
6. Zen'kovsky V. Rev. ierarhičeskom stroe souls//Naučn. Tr. Russ b. UN-and in Prague, t. 2. – Prague, 1929.
7. Plato. Coll. works. in the 4th volumes /Plato. – 2 t. – М.: Thought, 1993.– 625 p.
8. Roerich N. O večnom., ...The book o vospitanii/ N.Roerich. – М.: Politizdat, 1991.–462 p.
9. Skovoroda G. Conversation five travelers about true happiness in life//works: 2 t. /G. Skovoroda.– К., 1994. – Т. 1. – P. 351.
- 10.Florensky P. Stolp utverdženiâ istiny /P. Florensky. – М.: True, 1990. – 496 p.
- 11.Čizevsky D. Essays on the history of philosophy in Ukraine /D. Chizhevsky. – К.: Publishing House «Orij» at UKSP «Kobza», 1992.– 230 p.
- 12.Yurkevych P. Favorites /P. Yurkevych. – К.: Outline, 1993. – 396 p.